

Çarwa uýgur medeniýeti

Category: Kitapcy, Şekillendirish we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 января, 2025

Çarwa uýgur medeniýeti GÖÇEBE UYGUR KÜLTÜRÜ

Yüzyıllık tarihi boyunca Uygur İmparatorluğu sadece Uygurların değil, bütün Türk halklarının tarihinde olağanüstü izler bıraktı. Bu dönem Tang Çin'i ve Tibet ile birlikte dönemin en güçlü üç imparatorluğundan biri olan Uygurların politik olarak zirvede oldukları dönemdi. Uygur İmparatorluğu'nun siyasi tarihi, yazılı kaynakları, özellikle Çin yıllıkları ve Türkçe (Uygurca) runik metinler sayesinde iyi anlaşılmış olsa da, Uygurların sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı yazılı kaynaklardaki bilgilerin azlığından dolayı yeterince çalışılamadı.[1] Uygur tarihi çalışmalarının ana kaynaklarını teşkil eden Çince tarih ve coğrafya çalışmalarında, Uygurların etnolojik yapısı ile ilgili pek fazla bilgi yoktur.[2] Tang hanedanlığına ait bu Çin kaynakları, örneğin Kağanın asıl karısının hatun mertebesine yükseltilmesini kapsayan törenleri betimleyen bazı Uygur adetlerini anlatırlar. Bu adet, 822'de

Tang prensesi Tai-ha'ya Uygur sarayına giderken eşlik eden Tang elçileri tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu kaynaklarda bahsedilen diğer bir adet hatun kişinin eşi kağanla birlikte gömülmesi ile Uygurların Bughu boyunun (Çin kaynaklarında Pugu olarak geçer) cesetleri yakmasıdır. Çin kaynaklarına göre, Uygurlarda at arabaları çok yaygındı. IV. yüzyılda Uygurların atalarının Kao- che, yani "yüksek at arabaları," olarak çağrıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Moğolca konuşan ve Kidanların bir kolu olan Heyçezi adlı kabilenin Uygurlardan tekerlekli araba üreten teknolojiyi aldığı da bilinmektedir. Bu nedenle onlara "siyah arabalar" anlamına gelen bu isim verilmiştir.

Diğer bazı deliller de Uygurların yerleşik hayata geçmiş olduğu tezini destekler. Çinli tarihçi Ou Yangxu, Uygurlar tarafından yönetilen Kidan kabilesi üzerinde Uygurların etkisi hakkında bazı bilgiler verir. Uygurlar, Kidanları yıktıktan sonra, Kidanların Uygurlardan karpuz çekirdekleri aldıklarını ve daha sonra bunları hayvan gübresi ile kaplı kapalı alanlara ettiklerini yazar. Çinli tarihçiler, Uygurların Orta Asya'da politik hakimiyetleri boyunca ekonomik ve kültürel hayatlarındaki bazı gelişmelere dikkat çekmişlerdir. 762'de Uygurların Mani dinini devlet dini olarak kabul etmelerinden sonra aristokrat çevrelerin yaşam tarzı ve geleneklerinde değişiklikler meydana geldiğinden bahsederler. En eski Çin kaynakları, Uygurları otlak ve su bulmak için bir yerden başka bir yere sürekli hareket eden ve henüz yerleşik hayata geçmemiş kasaba yaşamı olmayan göçebeler olarak tanımlar. Oysa, Tang kaynaklarına göre, Uygurlar kendi kasabalarını ve saraylarını inşa etmeye başlamışlardı. Bunlardan Mogon Şine-Usu'da bulunan Uygurca runik yazıtlarda da bahsedilir. Geleneklerdeki değişiklikleri, Uygur-Tang diplomatik evliliklerini tasvir eden Çince kaynaklarda da görmek mümkün. Uygur bakanları ve yüksek rutbeli memurları, El Etmiş Bilge Kağan'ın eşi olan Tang prensesi Ning-guo'nın 759'da ölmüş olan eşi ile birlikte defnedilmesini isterlerken ve daha sonraki Tang prensesleri Xian-an ve Tai-he eşlerinin ölümünden sonra başka kağanların eşleri olarak uzun bir süre Uygurların arasında yaşamışlardır.

Eski Uygurların VIII.-IX. yüzyıldaki kültürünü dönemin arkeolojik kalıntılarına, özellikle de Güney Sibirya'da ve Moğolistan'da bulunanlara, dayanarak daha iyi açıklamak mümkündür. Uygurların bu döneme ait kültürel eserleri arasında Antik Çağ kent ve kale siteleri, mimari yapılar, abideler, mezarlar, üzerinde yazıtlar bulunan dikili taşlar, tamgalar (mülkiyet mührü), giysi ve silahlar bulunmaktadır. İmparatorluğun merkezi olan Moğolistan'da bulunan kalıntılar Güney Sibirya'da, özellikle Uygur Devleti'nin uç bölgesinde yer alan Tuva'da bulunan kalıntılardan daha az incelenmişlerdir.[3] Bölgede bulunan Uygur kültürünün en büyük anıtları savunma amaçlı olarak inşa edilen kalelerdir. Bu kaleler iki çeşittir: Surlarla oluşturulmuş kaleler ile ilave istihkamlarla güçlendirilmiş kaleler. İmparatorluğun başkenti olan Ordu-Balık ve Tuva Por Bajin kalesi ilk grubu, Bay Balık, Bajin Alak ve Şagonar İl'nin yıkıntıları ise ikinci grubu temsil ederler. Uygur kasabaları, doğal su bariyerlerine sahip nehir vadileri ve adalar üzerine inşa edilmişlerdir. Bir düşman saldırısı durumunda çok elverişli bir konuma sahiptiler.[4]

Moğolistan'daki Uygur kasabaları arasında en kapsamlı Ordu-Balık (Karabalsagun) yıkıntıları incelenmiştir N. M. Yadrintsev, D. A. Klements, V.V. Radloff, V. L. Kotwich, S.V. Kyselev ve Y.S. Khudiakov gibi isimleri içeren Rus araştırmacı, arkeolog ve tarihçileri tarafından tasvir edilmiştir. Karabalsagun, 600×600 metrekare büyüklüğünde bir binayı bünyesinde barındırmış ve kale burcu ile hisarları da kapsayacak şekilde yaklaşık 10 metre yüksekliğindeki surlarla da çevrelenmiştir. Kale duvarları içinde kare toprak duvarları ve iki kapısı olan saraylar vardır. Kalenin doğusunda bahçeler, güneyinde de bir dizi tapınak bulunmakta idi. Ordu-Balık Orta Asya'daki en mükemmel Orta Çağ askeri tekniğine sahip savunma sistemlerinden biri olarak kabul edilir. Diğer Uygur kalelerinden farklı olarak kale burcu, iç kale hendeği ve gözetleme kulelerine sahip çok orijinal ve karmaşık bir savunma sistemine sahiptir.[5] Moğolistan'daki bir diğer antik

Uygur kasabası olan Bay Balık (zengin kasaba) Ordu Balık'tan daha az çalışılmıştır. Mogon Shine Usu yazıtlarına göre, bu kasaba, 757-59 yılları arasında Uygur İmparatorluğu'nun esas kurucusu olan El Etmiş Bilge Kağan'ın emri üzerine inşa edilmiştir. Çinliler ve Soğdlar, inşasında çalışan gruplar arasında idi.

Bay Balık da diğer Uygur kasabaları gibi kare şekliindedir; ama boyutları (kapladığı alan, 260×260 metre) daha küçüktür ve kendisini çevreleyen 3 metre yüksekliğinde toprak kil duvarlara sahiptir. Kuzey ve doğusunda 6 metre yüksekliğinde duvarlar bulunmaktadır. Kalenin köşesinde gözetleme kuleleri vardır, ama hendeğe dair hiç bir iz bulunamamıştır. Kalenin bahçesinde ise üç tapınağın taş-kil platformları bulunmuştur. Bay Balık kalesinin tahkim ve savunma sistemleri, aynı diğer Uygur kalelerindeki gibidir; ancak bu benzerlik sadece surların ve kulelerin planlarıyla sınırlıdır.[6] Güney Sibiry'a'daki Tuva bölgesinde kasabalar ilk defa Uygur döneminde ortaya çıktı. Uygurların bu bölgeyi 750'de fethettiği bilinir. Rus arkeologları, Tuva'da Eski Çağ Uygur kasaba ve kalelerinin sitelerini buldu. Bu kalıntıların planları Moğolistan'daki Uygur kasabalarının planları ile benzeşir. En geniş olanları Barlık nehri üzerindeki 12.5 hektarlık Eldeg-kejiğ ile Çadan nehri üzerindeki 18.2 hektarlık Bajın Alak'tır. Hepsi Khemchik nehri vadisindeki, Sayan dağlarına bakan bir yay şeklindeki hattın tümseği üzerinde kurulmuştur. Bu kasabalar, Uygurların baş düşmanı olan kuzey komşuları Kırgızların işgaline karşı bir savunma hattı içerisinde birbirine bağlı durumdadır.

Belirtmeliyiz ki, Şagonor adı verilen bir yerde kurulmuş beş Uygur kasabası vardır. En ilgiçleri Şagonor-III olarak bilinenidir. Aslen kasaba tuğlalardan yapılmış, on kuleli ve iki giriş kapılı müstahkem bir şato idi. Belki bu kale, Uygur hükümdarı El Etmiş Bilge Kağan'ın askeri seferleri sırasında konakladığı sarayı idi. Bu ilginç yapıyı kaplayan hendek biçimindeki kiremitler ve görkemli kapkacaklar bu sonucu

destekler niteliktedir.[7] Bütün Eski Çağ Uygur kasabaları askeri garnizonlar için konaklama alanları idi. Savaşlarda şehrin dışında yaşayan göçebe kabileler tarafından sığınak olarak kullanılabiliyorlardı. Aynı zamanda alana kazılmış demir mucur, buğday değirmeninin kalıntıları, değirmen taşları ve taş ocaklarından da anlaşılabileceği gibi, gelişen tarımın, yerleşik hayatın, el sanatları ve ticaretin merkezleri idiler. Sulanabilir topraklardan bahseden en eski belge Uygur Terh yazıtıdır. (4. Satır: El Etmiş Kağan der ki “Sekiz nehir arasında benim sürülerim ve sulanabilir arazilerim vardı”).

Kazılarda çıkan nesneler arasında iğ ve saban da bulunmaktadır. Sabanlar Tang Çin’inden devşirilmiştir. Uygur yerleşim alanlarında çok sayıda farklı tabaklar da bulunmuştur. Selenga, Onon, Çika ve diğer nehir bölgelerindeki bütün Eski Çağ kasabalarındaki kazılarda Uygur vazoları tipindeki seramik vazolar bulunmuştur. Uygur tabakları, işlevleri açısından kavanoza benzer kaplar, yemek tabakları ve kap kacak olarak gruplara ayrılabilir. Şekilleri açısından ise çanak çömlek, bardaklar, kaseler ve vazolar olarak gruplandırılabilirler. Moğolistan’da bulunan kanca biçimindeki tipik süslemeleri olan çanak-çömlek parçaları Tuva’daki Şangar-III sitesindeki Uygur yerleşiminde bulunan tabak parçaları ile benzerlik gösterir.[8]

Uygur vazoları tambura üzerinde yapılmıştır. Üzerlerinde birbirleri içine geçmiş eşkenar dörtgen şeklinde şeritler bulunmaktadır. Şekilleri bakımından bu vazolar VI-X yüz yıllara ait Kırgız vazoları ile benzerlik gösterirler. Tabanları ve boyunları için kalitesiz kil hamuru kullanılmıştır; gri çanak çömlek parçaları takırtı sesi çıkarırlar. Ancak, Uygur vazolarının Kırgız vazolarından ayrıldıkları nokta yapımlarında kullanılan kilin kalitesi ile süslemedeki detay farklılıklarıdır. Uygur vazoları için kullanılan kil Kırgız vazoları için kullanılan kilden daha kalitesizdir. Bu iki tür vazanın şekillerindeki ve yapım tekniğindeki benzerlik onların her ikisinin de ortak bir

yerde, muhtemelen Kuzey Moğolistan'da yapıldığını gösterir. Daha önceki dönemlerde Uygur vazolarının ilk örnekleri üretilmiştir, ama bunlar, tambura kullanmadan elle yapılmıştır. Uygur kültürüne ait arkeolojik buluntular eski Hun dönemine ait bazı özellikler gösterir. Bu özellikleri, seramiklerin cilalı yüzeylerinde, kapların çömlek şekillerinde, asmaya dönüşen dalgalı çizgilerde v.s. görmek mümkün.

VIII.-IX. yüzyıllara ait Uygur kültürüne dair çok fazla bilgi yoktur, ama bazı özellikleri belirtebiliriz. Uygurlar, asma kat benzeri platformları tapınakların yapımında temel olarak kullanmışlardır; yapıların tahta kolonları granit alanlar üzerine dikilmiştir ve pişirilmiş tuğladan yapılmıştır. Çatılar için, Uygurlar kenarları boyalı ve uçları süslü pişmiş kiremitler kullanmışlardır. Bütün yapılar dikdörtgen biçimindedir. Kazılarda yapı alanlarında çok miktarda bulunan kiremitler arasında en yaygın olanı dört kenarlı olanlarıdır.

Uygur kültürünün önemli temsilcilerinden biri de seçkin askerler gibi önemli şahsiyetlerin onuruna dikilmiş erkek biçimindeki taş heykellerdir. Bu gelenek, önceki Türk kültürlerinde de vardı. Tuva'daki Uygur heykelleri şu özellikleri ile Türk anıtlarından ayrılır: Özel şapkaları veya örgüleri vardır, genellikle ellerinde kabartmalarda resmedilen kapları tutarlar ve üzerinde çeşitli nesnelerin asılı olduğu kemerleri vardır. Ayrıca, Uygur heykellerinde kılıç veya hançer gibi silahlar yoktur. Bütün bu figürler gri granitten yapılmış ve doğuya bakar şekilde dikilmiştir.[9] Uygurlar, Türklerin en seçkin kumandanları veya yöneticileri onuruna üzerinde yazılar bulunan taş anıtlar dikme geleneğini devam ettirdiler. Genellikle hem diğer Türk hem Uygur anıtlarında bir oyuk, platformlar ve tamgalar bulunmaktadır ve üst bölümleri ejderha şekilleri ile süslenmiştir.

Yazılı Türk anıtlarından farklı olarak, Uygur anıtları sadece mezar değil ayrıca zafer anıtları idi. Mogon Şine Usu'dan (Selenga Taşı) ve Khuskan-tal'da bulunan dikili taşlar Uygur

mezar anıtlarıdır.[10] Bu dikili taşlar, bir iç hendek ve dış toprak duvar (25×25 ve 44×45 metre büyüklüğünde) tarafından çevrilmiş platformlar üzerine dikilmiştir. Mogon Şine Usu anıtı Khuskon-tal anıtından farklı olarak kaplumbağa şeklindeki taş bir kaide üzerine oturtulmuş yazılı bir dikili taşta sahiptir. Khuskon-tal arkeolojik mezar sitesinde ne bir çite ne de bir tapınak sitesinin kalıntılarına rastlanılmıştır. Mogon Şine Usu ölümünden sonra Bilge Kağan'a (744-759) atfedilmiş, geniş yazıtlar içeren bir mezar sitesidir. Khuskon-tal mezar anıtı daha önce yapılmıştır, çünkü El Etmiş Bilge Kağan'ın ölümünden sonra mani dinini kabul etmiş olan Uygurlar mezar anıtı dikme geleneğini terketmişlerdir.

Terh, Sevrey ve Karabalgasun'daki Uygur anıtları, zafer anıtları kategorisine dahildir. Terh anıtı, Terhin Tsangan Nor yakınlarındaki Terh nehri vadisindeki Hangai'nin kuzeydoğusunda bulundu. Anıt, taş bir kaplumbağa ve dört parçaya bölünmüş başa doğru daralan bir dikili taştan ibarettir. Dikilitaş yaklaşık olarak 753'te El Etmiş Bilge Kağan onuruna dikilmiştir.[11] Uygurların diğer bir zafer anıtı, Gobi'deki Sevrey bölgesinin (Moğolistan) güneyinde Bagu Kağan tarafından diktirilmiş, Uygurca ve Soğdakça yazıtları olan Sevrey taşıdır. Bu anıt, 763'te Uygur ordusu Tang Hanedanlığı'na An Lushan (755-762) isyanını bastırması için yardım ettikten sonra ülkeye döndüğü zaman, Ordu Balık'ı Çin'in başkenti Chang'an'a bağlayan yol üzerinde dikildi. Bögü-Kağan Çin'de üç ay kadar kaldı ve Soğd rahipleri tarafından Mani dinine devşirildi. Sefer bitiminde, Kağan bir kaç Soğd rahibini de beraberinde götürdü. Sevrey taşının dikilişi Uygurların özellikle fikir ve kültür alanlarında Soğd ülkesine yönelişini simgelemektedir.[12]

En büyük zafer anıtı olan Karabalgasun dikili taşı üç dilde, Uygurca, Soğdca ve Çince, yazıtlara sahiptir. Bu anıt, bazı tarihçiler tarafından Kutlug Kağan (Huaixin Kaghan, 795-808), bazı tarihçiler tarafından da Bao-I Kağan (808-821) olarak

belirtilen “Gök Kağan’a” (Tian Kehan) ithaf edilmiştir. Bu taşın (her ne kadar yazıtlardaki bazı bilgiler Kutlug Kağan’a ait ise de) Bao-I Kağan’ın anısına dikilmiş olduğunu var saymak daha doğru olur, çünkü taş ancak 822’de Uygur-Çin anlaşmasının imzalanmasından sonra oyulmuş ve yazılmış olması muhtemel uzunca bir metne sahiptir. Çin kaynaklarına göre, 822’de bu iki hanedanlık birbirlerine diplomatik elçiler gönderdiler. Bu Uygurlar ve Çinliler arasındaki dostça ilişkilerin son olduğu bir dönemdi. Karabalsagun yıkıntılarında bir diğer yazısız dikili taş bulundu ama bunun işlevinin ne olduğu henüz bilinmemektedir.

Runik yazılı Tes dikili taşının da fonksiyonu açık değildir. Bu dikili taş, Tes nehrinin sol kıyısında Moğolistan’ın kuzeybatı bölümünde dikilmiştir. Bu yer El Etmiş Bilge Kağan’ın seferleri boyunca yazlık olarak kullanılmakta idi ama gerçekte Tes yazıtı onun halefi Böğü Kağan’a (759-779) aittir. Şimdiye kadar sadece dikili taşın dörtte biri bulundu.[13] Bazı Uygur dikili taşları, diğer Türk anıtları gibi kaplumbağa şeklindeki taş kaideler üzerine dikilmiştir. Uygur taş kaplumbağaları diğer Türk örneklerinden daha düz kabukları ile ayrılır. Uygur dikili taşları üzerine resmedilmiş ejderha, Türk eserlerinde resmedilen ejderhalarla karşılaştırıldığında, Bugut ve Kosha Tsaidam dikili taşlarında olduğu gibi, daha karmaşık ayrıntılara sahiptir. Uygur taş dikili taşları bazı tamgalara sahiptir. Mogon Şine Usu anıtı üzerinde üç, Terh dikili taşı üzerinde dört ve Tes ve İkinci Karabalsagun dikili taşları üzerinde ise iki tamga bulunmaktadır.

Uygurların maddi kültürleri gösteriyor ki, imparatorluk döneminde (VIII-IX yüz yıllar) boyunca Uygurlar hala göçebe hayat tarzını korumuş ise de, aynı zamanda yerleşik hayatın bazı öğelerini de benimsemeye başlamışlardır. Bu dönem, Uygurların sosyal tarihlerinde ekonomik ve kültürel hayatın göçebe özelliklerinden yerleşik bir medeniyete geçişi temsil etmesi hasebiyle bir dönüşüm dönemi olarak adlandırılabilir. Şehir kültürünün dinamiklerini de içine alan yeni yerleşik

hayatın ögeleri İran uygarlığının etkisi altında oluşmuştur. Bu ekonomik ve kültürel eğilim, Uygur İmparatorluğu'nun VII. yüzyılın ortasında yıkılmasından sonra Doğu Türkistan ve Gansu'daki Uygur yerleşik devletlerinde gelişmeye devam etti.[14]

Dr. Ablet KAMALOV,
Kazakistan Bilimler Akademisi Uygur Tarihi Kürsüsü Başkanı /
Kazakistan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 100-104

■ Kaynaklar:

Xin Tangshu [New History of Tang Dynasty], by Ou Yangxu, Shanghai 1936.

Jiu Tangshu [Old History of Tang Dynasty], by Lu Xu, Shanghai 1936.

Tang huiyao [Collecton of the most important events of Tang Dynasty], by Wang Pu, Beijing 1955.

Zuzhi tongjian [Universal mirror helping to govern], by Sima Guang, Beijing 1956.

Jiu Tangshu [Old History of Tang Dynasty], by Lu Xu, Shanghai 1936.

Cefu yuangui [Treasury of ancient wisdom], by Wang Qinjo, Beijing 1936.

Yan Lu gong wen ji [Collection of works by Yan Zhenqing], Beijing 1956.

Abe T. Nishi uguru kokushino kenkiu (Researches on the history of the western uighurs). Kioto 1955.

Barthold V. V. Twelve lectures on the history of the Turkic peoples. İçinde: Selected Works. Vol. V, M., Nauka Press, 1968, s. 17-192.

Barthold V. V. Tukuzguzy. İçinde: Works. Vol. V. M., Nauka Press, s. 568-569.

Bernshtam A. N. Sotsialno-economicheskii stroi orkhono-eniseisekikh turok VI-VIII vv. Vostochnoturkskii kaghanat i

kyrgyzy. [Social and political structure of the Orkhon-Enisey Turks of the VI-VIII cc. Eastern Turkic Kaghanate and Kyrgyzs. M. -L., Isdat-vo AN SSSR 1946.

Beckwith Ch. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton, New Jersey 1987.

Bichurin N. Ya. Sobraniye svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevniye vremena [Collection of accounts on peoples in Central Asia in ancient times]. M., Isdat-vo AN SSSR cilt I-III, 1950-1953.

Cen Zhong mian. Tujue jishi [Historical records on Turks]. cilt 1-2, Beijing 1958.

Czegledy K. Gardizi on the History of Central Asia (746-780 A. D.) İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXVII, fasc. 3, Budapeşte 1973, s. 257-267.

Ecsedy H. Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.). İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. N. XVII, Budapest 1964, s. 83-104.

Franke O. Geschichte des chinesischen Reiches. Bd. II. Berlin-Leipzig 1936.

Gabain A. von. Die Frühgeschichte der Uiguren 607-745. İçinde: Nachrichten des Gesellschaft für Natur-und-Völkerkunde Ostasiens. No 72. Hamburg, 1952, s. 18-32.

Gabain A. von. Das Leben im uigurisnhen Königreich von Qoco (850-1250). Textband. Wiesbaden 1973.

Gumilev L. N. Drevniye turki. [Old Turks]. M., Nauka 1967.

Györffy G. Die Rolle des buirug in der altturkischen Gesellschaft. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, N. XI, Budapest 1960, s. 169-179.

Hamilton J. R. Les Ouigours a l'epoque des Cinq dynasties d' apres les documents chinoise. Paris, 1955.

Hamilton J. R. Toquz-oquz et on-uigur. İçinde: Journal Asiatique, N. 250, Paris 1962. s. 23-64.

Haneda T. Todai kaikotsu sin no kenkiu (Research on Uighurs of the Tang epoch). İçinde: Haneda hakase shigaku rombun shu) [Selected works of Prof. Haneda Toru] Vol. I, Kyoto 1957, s.

157-324.

Hansen O. Zur sogdischen Inshrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karadalgasun. İçinde: Journal de la Societe Finno-ougrienne, cilt 44, bölüm 3, Helsingfors 1930, s. 3-39.

History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. By Hans Robert Roemer. Berlin, K. Schwarz Verlag 2000, s. 187-204.

Kadyrbayev A. Sh. Ocherki istorii srednevekovykh uigurov, dzhalairov, naimanov i kereitov. Almata Rauan 1993.

Kamalov A. Drevniye Uigury. VIII-IX vv. [Old Uighurs. VIII-IX cc.]. Almaty 2001.

Kazembek A. Issledovaniya ob Uigurakh. [Researches on Uigurs]. İçinde: Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. Cilt 31, S. Petersburg 1841.

Khudiakov Yu. S. Uigury v Mongolii. İçinde: V Mejdunarodny kongress mongolovedov (Ulan- Bator), M., Nauka 1987, s. 47-156.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. İçinde: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka 1990, s. 84-89.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. İçinde: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka, 1990, s. 84-89.

Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXXVI, Fasc. 1-3. Budapeşte, 1983, s. 335-366.

Klyashtorny S. G. The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qagan. İçinde: Asta Orientalia Hungaricae, T. XXXIX, fasc. 1. Budapeşte 1985, s. 137-156.

Klyashtorny S. G. East Turkestan and the kaghans of Ordubaliq (The interpretation of the fourteens line of the Terh inscriptions). İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. T. XLII (2-3). Budapeşte 1988, s. 277-280.

Klyashtorny S. G., Livsic V. A. The Sogdian inscription of Bugut revised. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXI,

fasc. 1. Budapeşte 1972, s. 69-102.

Klyashtorny S. G. Drevneturkskiye runicheskiye pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. M., Nauka 1964.

Klyashtorny S. G. Terkhinskaya nadpis. [The Terkhin inscription]. İçinde: Sovetskaya turkologia, No: 3, 1980, s. 82-95.

Klyashtorny S. G. Osnovnyie cherty sotsialnoi struktury drevneturkskikh gosudrstv [main features of the social structure of the Old Turkic states in Central Asia]. İçinde: Klassy i soslovia dokapitalisticheskikh gosudarstv Azii. Problemy sotsialnoi mobilnosti. M., Nauka 1986, s. 217-228.

Kratkaya istoriya uigurov. [Brief history of theUighur people]. Almata Gylym 1991.

Kyzlasov L. R. Srednevekovoye goroda Tuvy [Medieval towns of Tuva]. İçinde: Sovetskaya arkheologia, No: 3. Moskova 1959, s. 66-80.

Kyzlasov L. R. Istoriya Tuvy v sredniye veka [History of Tuva in Middle Ages]. M., MGU Press, 1969.

Kyzlasov L. R. Drevniaya Tuva [Ancient Tuva]. M., MGU Press, 1979.

Mackerras C. Sino-Uighur diplomatic and trade contacts (744 to 840). İçinde: Central Asian Journal, cilt VIII, No: 1. Wiesbaden 1969, s. 215-240.

Mackerras C. The Uighur Empire (744-840) according to the T'ang Dynastic Histories. Canberra 1968.

Mackerras C. The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories. A study in Sino- Uighur relations 744-840. Canberra 1972.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti [Monuments in Old Turkic signs]. M. -L., Idat-vo AN SSCB 1951.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments in Old Turkic signs from Mongolia and Kirgizia]. M. -L., Isdat-co AN SSCB 1959.

Maliavkin A. G. Materialy po istorii Uigurov v IX-XII vv. [Materials on Uighur history of IX-XII cc.]. Novosibirks Nauka 1974.

Maliavkin A. G. Uighur States içinde IX-XII cc. Novosibirks

Nauka 1983.

Minorsky V. F. Hudud al-alam. "The regions of the word". A Persian geography 372 A. -982 A. D. Londra, 1937.

Minorsky V. F. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs. İçinde: Bulletin of the School of Oriental and African Studies. XII, No: 2. Londra 1948, s. 275-305.

Moriyasu T. Uiguru do Tibeto no hokuta sodansen ouobi sono ata no Seyiki dse sei ni tsuite (war between Uighurs and Tibetans for Beiting and subsequent situation in the Western region). İçinde: Toyo gakuho, Vol. 55, No: 4. Tokyo 1973, s. 60-87.

Moriyasu T. La nouvelle interpretation des mote Hor et Ho-yo-hor dans le Manuscrit Pelliot tibetain 1283. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. T. XXXIV. Budapeşte 1980, s. 171-184.

Moriyasu T. Qui des Oüigours ou des Tibetains ont gagne en 789-792 a Bea-Baliq? İçinde: Journal Asiatique, cilt 269, Paris 1981, s. 193-205.

Moses L. W. T'ang tribute relations with the Inner Asian barbarians. İçinde: Essays on T'ang society. Editörleri J. Curtis. Perry and Bardwell L. Smith. Leiden, E. J. Brill, 1976, s. 61-89.

Orkun H. N. Eski türk yazıtları. Türk Tarih Basımevi, Ankara 1986.

Pinks E. Die Uiguren von Kanchou in den frühen Sung-zeit (960-1028). Asiatische forschungen. Bb. XXIV. Wiesbaden 1968.

Pozdneev D. Istoricheski ocherk uigurov (on Chinese sources). S. Petersburg, 1899.

Pulleyblank E. G. The Background of the An Lu-shan rebellion. Londra-New-York-Toronto 1955.

Pulleyblank E. G. Some remarks on the Toquz-oguz problem. İçinde: Ural-Altaische Jahrbücher. Bb. XXVIII, No: 1-2. Wiesbaden 1956, s. 35-42.

Radlov V. V. K voprosu ob uigurakh. Iz predislovia k isdaniyu Kutadgu Bilika. S. Petersburg 1893.

Ramstedt G. I. Kak byl naiden "Selenginskii kamen". Trudy Troitsko-Kiakhtinskogo Otdeleniya Priamurskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Georgaficheskogo obshestwa. N. XV, Vyp. 1, S. Petersburg 1914.

Sinor, D. The Uighur Empire of Mongolia. İçinde: History of the Turkic Peoples in the Pre- Islamic Period. Ed. By Hans Robert Roemer. Berlin, K. Schwarz Verlag, 2000, s. 187-204.

Tikhonov D. I. O kulture uigurov v period kaganata (744-840). İçinde: Materialy po istorii i kulture uigurskogo naroda. Almata, Nauka, 1978, s. 49-58.

Vainshtein S. I. Drevnii Por-Bajin [Ancient Por-Bajin]. İçinde: Sovetskaya etnografia, 1971. No: 6. s. 103-114.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Ocherki istorii [Eastern Turkestan in ancient times and early Middle Ages. Surveys on History]. Ed. by B. A. Litvinsky, Moskova Nauka 1988.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Etnos. Yazyki. Religii. [Eastern Turkestan in ancient times and early Middle Ages. Ethnicity. Languages. Religions]. Ed. by B. A. Litvinsky, Moskova Nauka 1992.

Zieme P. Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China. İçinde: Central Asiatic Journal, Vol. 17, No: 2-4, Wiesbaden 1973, s. 282-293.

■ Dipnotlar:

- [1] Mackerras, C.: The Uygur Empire (744-840) according to the T'ang dynastic histories, Canberra, 1972; Kamalov, A.: Drenviye Uigury. VIII-IX vv. [Old Uighurs. VIII-IX cc.), Almata, "Nash mir" Press, 2001.
- [2] Jiu Tang shu. Shanghai, 1935, bölüm 195.
- [3] A.g.e., bölüm 195; Mackerras, C. The Uighur Empire..., s. 63.
- [4] Kyzlasov, L. R.: Tuva v sredniye veka, Moskova, 1969; Khudiakov, Yu. S.: "Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii, " içinde: Centralnaya Asia I sosedniye territorii v sredniye veka. Istoriya I kultura Vostoka Asii, Novosibirks, 1990, s. 84-89.
- [5] Kiselev, S. V.: "Drevniye goroda Mongolii, " içinde: Sovetskaya arkheologia, 1957 (2); Kotwich, W. L.: "Poyezdka w dolinu Orkhona letom 1912 goda" içinde: Zapiski Wostochnogo

Otdeleniya Rossiiskoi Akademii, St. Petersburg, 1914, (22. Cilt); Khudiakov, Yu. S., Tsevedorzh, D.: "Keremika Ordu Balyka" içinde: Drevnemongolskiye goroda, Moskova, 1965, s. 271-73.

[6] Kyselev, S. V.: Drevniye goroda Mongolii, s. 95.

[7] Kyzlasov, L. R.: Istoria Tuvy v sredniye veka [History of Tuva in Middle Ages], Moskova, 1969, s. 56-87.

[8] A.g.e., s. 59-63.

[9] Veinstein, S. I.: "Srednevekovoie osedlie poselenia i oborotelnie soorejzenia v Tuve, " içinde: Uchenye zapiski Tuvinskogo nauchno-iss. Instituta yazika i literatury, 1959, cilt 7, s. 260-274.

[10] Ramstedt, G. I.: Kak byl naidebn Selenginskii kamen, S Petersburg, 1914; Malov, S. E.: Drevneturkskie pamiatniki Mongolii i Kirgizii, Moskova-Leningrad, 1959.

[11] Klyashtorny, S. G.: "The Terkhin inscription, " içinde: Acta Orientalia Hungaricae, cilt XXXVI, 1982, s. 335-336.

[12] Klyashtorny, S. G., and Livshits, V. A.: "Sevreiskii kamen, " içinde: Sovetskaia turkologia, #3, 1971, s. 106-112.

[13] Klyashtorny, S. G.: "The Tez Inscription, " içinde: Acta Orientalia Hungaricae, cilt XXXIX, 1, 1985, s. 137-156.

[14] Tikhonov, D. I.: "O kulture kochevikh uigurov v period kaganata (744-840), " içinde: Materialy po istorii i kulture uigurov, Almata, 1978, s. 49-58. Şekillendiriş we heykeltaraşlyk sungaty